

Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 5 - Sayı 1

Sorumlu Yazar: Otabek JURABOEV/ Özbekistan İlimler Akademisi Alishir Nevai Devlet Edebiyat Müzesi İlmi Müdürü, Doç. Dr. atabekrj@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9997-1488

Atf: Juraboev, O.(2021). XV-XVI. Yüzyıl Kaynaklarında Edebi Kişilik ve Türk Diline Önem Verilmesi. Milli Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 90-99.

Gönderim Tarihi: 6 Şubat 2021 / Kabul Tarihi: 10 Nisan 2021

XV-XVI. YÜZYIL KAYNAKLARINDA EDEBİ KİŞİLİK VE TÜRK DİLİNE ÖNEM VERİLMESİ

XV-XVI ASR MANBALARIDA ADABIY SHAHSİYAT VA TURKIY TILGA E'TIBOR

ÖZET

Edebi şahsiyet (kişilik) kavramı her bireye has olan şahsiyetten farklı olarak sanatkarın edebi ve kültürel birikimini ifade eder. Bu anlamda esasen XV. yüzyılın kültürel alanında dönemin önde gelen ve aynı anda hükümdarları olan Timurlu mirzalar (şehzadeler) edebiyat ehli veya edebi şahsiyetler olarak kaynaklarda yer almışlardır. Konuya ilgili kaynaklardan bazılarını sayacak olursak: Ali Şir Nevai'nin "Mecâlisü'n-Nefâis", Devletşah Semerkandi'nin "Tezkiretü'ş-Şuârâ", Zahirüddin Muhammed Babür'un "Vekayi" (Babürname), Gıyasiddin Handemir'in "Habibü's-Siyar", Muhammed Haydar Mirza'nın "Tarih-i Raşidî", Fahr-i Hirevî'nin "Ravzatu's-Salatin", Zeyniddin Vasifi'nin "Bedayeu'l-Vekayi", Hasanhoca Nisarî'nin "Müzekkirü'l-Ahbab" gibi eserlerdir.

Tarih boyunca şiir yazan veya başka bir sanatla uğraşan hükümdarlar çok olmuştur. Ama tek bir sülaleden yetişen kalem ehlinin bir silsile olarak çok olması edebiyat tarihinde çok nadir olaydır. Bu açıdan Timurlu hükümdarlarının edebiyata ilgi ve muhabbetleri, sanatsal yaratıcılıkları ve marifet sever oldukları fazla ispat talep etmeyen bir gerçektir.

Yukarıda adı geçen ve konuyla ilgili kaynaklarda Timurlu mirzaların edebi şahsiyetlerini yansıtmadaki kıymetini belirterek, zikri geçen eserlerin müelliflerinin fikirleri ne kadar net olduğu ve onların arka planında ne gibi esasların bulunduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Bildiride Timurlu'ların Türk dili ve edebiyatına önem vermesi, onların Çağatay Türkçesiyle eserler yazdıkları Ali Şir Nevai'nin "Mecâlisü'n-Nefâis" tezkiresinden ve diğer kaynaklardan örnekler getirilerek açıklanmıştır. Nitekim, Şahrüh Mirza, Halil Sultan, Muhammed Mumin Mirza, Şah Garib

Mirza ve Zahiriddin Muhammed Babür hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler tespit edilerek tavsif ve tahlil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Timurlu'lar, Edebi Şahsiyet, Kaynak, Metin, Divan, Tezkire, Şiir.

XV-XVI. LITERARY PERSONALITY AND ATTENTION TO TURKISH LANGUAGE IN THE CENTURY SOURCES

ABSTRACT

The concept of a literary personality expresses the literary and cultural accumulation of the artist, which differs from the personality unique to each person. In this sense, the Timurids-mirzas, who were outstanding and at the same time rulers of the period in the cultural sphere of the XV century, appeared in the sources as literary people or literary figures. If you count some sources related to the topic: "Majalis an-nafais" Alisher Navai, "Tazkirah-i shu'ara" of Devletsah Samarkandi, "Wakaya" (Baburname) of Zahiriddin Muhammad Bobur, "Habib al-siyar" of Giyaseddin Khandemir, "Tarikh-i Rashidi" of Muhammed Haider Mirza, "Ravzat al-salatin" by Fakhr-i Heravi, "Badae al-wakayi" of Zayniddin Vosifiy, "Muzakkir al-ahbab" of Hasanhoja Nisari.

Throughout history, there have been many rulers who wrote poetry or engaged in other arts. However, this is a very rare event in the history of literature, when there are many masters who grew up from the same dynasty. In this respect, it is a fact that the Timurid rulers did not require much evidence that they were interested in and interested in literature, artistic creativity, and ingenuity.

Having stated the value of the Timurid mirzas in reflecting their literary personality in the above-mentioned and related sources, we have defined the purpose and duty to indicate how clear the ideas of the authors of the mentioned works are and what are the principles underlying them.

The article explains the significance of the Timurids for the Turkish language and literature by citing examples from Alisher Navai's book "Majalis an-nafais", whose works they wrote in Chagatai Turkic and other sources. In fact, the information contained in the sources about Shahrukh mirza, Khalil Sultan, Mohammad Mumin mirza, Shah Garib mirza, and Zahiriddin Mohammad Babur has been identified, described, and analyzed.

Key Words: Timurids, Literary Personality, Source, Text, Divan, Tezkire, Poetry.

Kirish / Giriş

Adabiy shaxsiyat tushunchasi har bir kishiga xos bo'lgan shaxsiyatdan farq qilib, adabiy va madaniy auradagi ijodkorning borlig'ini ifoda etadi. Shu ma'noda, Temuriylar davrida, xususan madaniy aurada mazkur davrning peshqadam va ayni damda mutasaddilari bo'lgan Temuriy mirzolar adabiyot kishilari yoki adabiy shaxsiyatlar o'laroq ham manbalardan o'rin olganlar.

Mazkur masalani yoritadigan tarixiy va adabiy manbalarning bir nechadir. Bu asarlarni mashhurligi, tarixiyligi va mavzu qamrovini aks ettirishiga ko'ra shunday siralash mumkin:

- 1) Alisher Navoiy "Majolis-un-nafois" – turkiy tilda yozilgan [Navoiy 1997]
- 2) Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat-ush-shuaro" – fors tilida yozilgan [Samarqandiy 1981]
- 3) Zahiriddin Muhammad Bobur "Vaqoye'" ("Boburnoma") – turkiy tilda yozilgan [Bobur 2002]
- 4) Muhammad Haydar mirzo "Tarixi Rashidiy" – fors tilida yozilgan [Haydar 2010]
- 5) Faxriy Hiraviy "Ravzat-us-salotin" – fors tilida yozilgan [Hiraviy 2014]
- 6) Zayniddin Vosifiy "Badoye'-ul-vaqoye'" – fors tilida yozilgan [Vosifiy 1979]
- 7) Hasanxo'ja Nisoriy "Muzakkir-ul-ahbob" – fors tilida yozilgan [Nisoriy 1993]

Shu o'rinda mavzu doirasida u yoki bu darajada fikrlar bildirgan va o'z tadqiqotlarida to'xtalib o'tgan olimlar Abdurauf Fitrat [Fitrat 2000: 37-45], Hamid Sulaymon [Sulaymon 1969: 33-48], Abduqodir Hayitmetov [Hayitmetov 1996: 3-19], Abdurashid Abdug'afurov [Abdug'afurov 2000: 39-49], Suyima G'aniyeva [G'aniyeva 2001: 66-84], Bo'riboy Ahmedov [Ahmedov 1985], Ismoil Aka [Aka 1994], Ahmad Kartal [Kartal 2020] va Mevhibe Shahbaz [Shahbaz 2018: 313-328] kabi olimlar nomini takidlab o'tish joizdir.

Masalaga kirishda ta'kidlash kerakki, yana boshqa tarixiy va adabiy manbalarda ham ushbu mavzu doirasida yoxud shunga yaqin tematikada ayrim ma'lumotlar mavjud bo'lishi ham mumkin. Lekin aynan Temuriy hukmdorlar yoki o'zlarining atamasi bilan aytganda "**mirzo**"larning ijodkorligi va u orqali adabiy shaxsiyati bilan bog'liq o'rinlar aynan zikri kechgan manbalardagina yaqqolroq ko'zga tashlanadi, desak yanglishmaymiz.

Tarixda she'r yozgan yoki boshqa ijod turi bilan shug'ullangan hukmdorlar ko'p o'tgan. Lekin butun boshli bir suloladan ko'p sonli ijodkor-shoirlar sirasi yoki pleyadasi tarix davomida juda kam chiqqan. Hatto, yo'q darajada, deyish mumkin. Lekin Temuriy hukmdorlarning adabiyotsevarligi, san'atga oshuftaligi va ilm-fanga muhabbati isbottalab emas.

Biz ushbu masalaga aynan yuqorida sanalgan manbalarning Temuriy mirzolar adabiy shaxsiyatini yoritib berishdagi qiymatini ta'kidlash bilan birga ushbu asarlar mualliflarining fikrlari nechog'lik aniq va ushbu faktlar ortida qanday dalil yoxud asoslar mavjudligi nuqtai nazaridan yondashishni maqsad qilib qo'ydik.

Asosiy natijalar / Esas neticeler

Sharqshunos Herman Vamberining ta'бири bilan aytganda: *“O'rta Osiyoda asl turklik davri Amir Temurdan boshlanadi”* [Vamberi, 2019: 1, 267]. Shunisi achchiq haqiqatki, ushbu boshlangan turklik va turkiy tilning siyosiy maqomga chiqmog'i davri Temuriylardan so'ngra deyarli so'ndi. Shayboniylarning Temuriylar qadar ma'rifat va adabiy shaxsiyatga ega emasliklari bora-bora fors tili mavqeini yana kuchaytirib yubordi.

Temuriylar davrida esa turkiy til va adabiyotga alohida e'tibor berilgan edi. Ma'lumki, Amir Alisher Navoiyning *“Majolis-un-nafois”* tazkirasida sakkiz majlis (bo'lim)dan iborat bo'lib, uning yettinchi majlisi bevosita mirzolariga, sakkizinchisi esa faqat Sulton Husayn mirzoga bag'ishlangandir. Ushbu asarda 400 dan ortiq shoir haqida ma'lumot berilgan bo'lsa, yettinchi majlisda birinchi galda Sohibqiron Amir Temur, so'ngra Shohrux mirzo, Abubakr mirzo, Sulton Iskandar, Xalil Sulton, Ulug'bek mirzo, Boysung'ur mirzo, Bobur mirzo (Abulqosim Bobur), Abdulatif mirzo, Jahonshoh mirzo, Ya'qub mirzo, Said Ahmad Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Boyqaro mirzo, Kichik mirzo, Sulton Badiuzzamon mirzo, Shoh G'arib mirzo, Faridun Husayn mirzo, Muhammad Husayn mirzo, Boysung'ur mirzo, Sulton Mas'ud mirzo va Sulton Ali mirzo nomlari hamda she'rlaridan namuna keltiriladi. Shu tariqa 22 ta temuriyzoda borasida to'xtanilgan. Ulardan faqat Amir Temur va Shohrux mirzoga she'r yozmasligi, qolganlarining esa nazm ahli ekanliklari misollar bilan dalillangan. Navoiy bu ota-bolaning *“nazm aytmoqqa iltifot qilmaydur”* yoki *“nazmg'a mashg'ulluq qilmas erdi”* [Navoiy, 1997: 163-164] deya ta'kidlasa-da, ularning so'z borasida nuqtadonliklari va she'riyatni nozik tushunishlari eslatib o'tgan. Qizig'i shundaki, Navoiy ularni ketma-ket keltiradi hamda taqdirleri va fe'llaridagi o'xshashlikni bildirgan holda: *“Aningdek otadin mundoq o'g'ul hech ajab emas”* deydi [Navoiy, 1997: 164].

Davlatshoh o'z *“Tazkirat-ush-shuaro”* asarida aynan Shohrux mirzo bilan bog'liq bir ajib hikoyat beradi: *“Shohrux sulton Samarqand taxtiga o'tirgach Amir Temurning Ko'ksaroy va arkida saqlanayotgan xazinasiga qadam bosdi. (Lekin) ablahlarning dimog'i aqldan, johillar qalbi bilimdan holi bo'lganidek (Shohrux ham) o'sha xazinani ganjdan holi topdi. Tasodifan, mirzo asosining uchi bir dirhamga tegdi va uni mirzo olib hamyoniga soldi. So'ngra hamrohlariga yuzlanib dediki: Biz, Shu dirham haqqi, otamizdan qolgan xazina va merosdan bahramand bo'ldik...”* [Samarqandiy, 1981: 144].

Ushbu hikoya asardagi Bisotiy Samarqandiy haqidagi fiqrada keltirilgan bo'lib, bu shoir yana bir temuriyzoda Xalil Sulton davrida mashhur bo'lgan va mirzoning marhamatiga sazovor shoir edi. Davlatshoh aslida Xalil Sulton shoirning bir she'ri uchun bergan ming dirhami ortida uning saxovatpeshalik bo'lib ko'ringan isrofgarchiligi yotganini Shohrux mirzoning bo'm-bo'sh xazinaga kirishi bilan bejiz bog'lamagan. Negaki, *“Tazkirat-ush-shuaro”*ning aynan shu o'rnida: *“Sohibqiron o'z hukmronligi davrida Eronu Turonning xirojidan jam qilgan, o'tkir qilich bilan bittalab jamlagan xazinani Sulton Xalil qoplab in'om qilib yubordi”* deyiladi [Samarqandiy, 1981: 144].

Xalil Sultonning bu jihatlarini Navoiy “Majolis-un-nafois”da tilga olmaydi. Faqat, Amir Temuridan keyin taxtga o‘tirgani va she‘r aytishi mashhurligini eslatib, Xoja Ismat Buxoriy unga qasida bag‘ishlaganini ta’kidlaydi. Biroq, uni topilmaganini ham qistirib o‘tadi: *“Hazrat sulton-us-salotinning voqeasidin so‘ngra Samarqand taxtida saltanat qildi. Zurafo va shuaro majlisida jam’ bo‘lurlar erdi. Mashhurdurkim, o‘zi she‘r aytur erdi. Andoqkim, devoni ta‘rifida Xoja Ismatulloh qasida aytibdur, ammo tilab topilmadi, ushbu matlaidin o‘zgakim:*

*Ey turki pari paykarimiz, tarki jafu qil,
Komi dilimiz, la‘li ravonbaxsh ravo qil”* [Navoiy, 1997: 165-166].

Haqiqatan, hanuzga qadar Xalil Sultonning Navoiy eslatgan turkiy devoni topilgan emas. Biroq, keyinchalik ma’lum bo‘lishicha, Ismat Buxoriy Xalilga bir emas 40 ta qasida bag‘ishlagan ekan.

Shunisi ajibki, aynan Navoiyning “Majolis-un-nafois” asarini keyinchalik forschaga tarjima qilgan va yana boshqa tazkirasi “Ravzat-us-salotin”ni tuzishda ham bu Navoiy yozmalaridan unumli foydalangan Faxriy Hiraviy Xalil Sultonni juda maqtaydi: *“Bag‘oyat xushtab’, zarif va nuqtaguzor...”* [Hiraviy, 2014: 42]. Hattoki, temuriyzolardan tazkirasida birinchi bo‘lib uni keltiradi.

Shuningdek, Faxriy Hiraviy Xalil Sultonning she‘rdagi hozirjavobligi va shu bilan bobosi Amir Temurni xursand qilganligi bilan bog‘liq, Bag‘dodni fath etishdagi Sulton Ahmadning kibrli qit‘asiga hamonoq yozgan javob she‘ri voqeasini ham aynan keltiradi.

Bobur esa o‘z “Vaqoye” (“Boburnoma”)sida Xalil Sultonga ortiqcha to‘xtalmaydi. Ayrim joylardagina nomini eslaydi, xolos. Zayniddin Vosifiy “Badoe’-ul-vaqoe” [Vosifiy 1983] va Hasanxo‘ja Nisoriy “Muzakkir-ul-ahbob”da [Nisoriy 1993] u haqida to‘xtalmaydi ham.

Hasanxo‘ja ko‘proq va asosan temuriylardan Zahiriddin Muhammad Bobur va uning o‘g‘illariga to‘xtaladi. Ularni juda maqtaydi, she‘rlaridan yaxshi namunalar keltiradi. Bu borada Faxriy Hiraviy bilan yondashuvlari juda mos keladi. Nisoriy Bobur mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo, Askariy mirzo va Hindol mirzolar haqida batafsil to‘xtaldi. Ayniqsa, Boburning o‘zi va Humoyun, Komronlar haqida ancha bayonlar bergan, ularning adabiy iqtidoriga tahsinlar o‘qigan. To‘g‘ri, bu tafsilotlar orasida boshqa voqealarga ham chalg‘ishlar bor. Masalan, Komron podshoh haqida to‘xtalar ekan uning irodati Xoja Abdulhaq bin Xojago bin Xoja Nosiriddin Ubaydullohga ekanligini ta’kidlab, o‘zining Xoja Abdulhaqqa ot olib borish voqeasini atroflicha aytadi [Nisoriy, 1993: 60-61]. Yoki, Komron mirzoning *“bu dunyoning o‘tkinchi davlatidan ko‘z yumgan va muazzama Ka‘ba va mukarram Makka tavofiga yuzlangan”* [Nisoriy, 1993: 61] safarini gapira turib, Makka va Ka‘batulloh to‘g‘risidagi ma’lumotlarga o‘tib ketadi. Ammo bu kabi jihatlariga qaramay, Nisoriyning temuriy-boburiyodalar haqida keltirgan adabiy faktlari g‘oyat qiziqarli va asoslidir. Masalan, Abdulazizxon (vafoti 1550 y.) haqida to‘xtalganda uning “Aziziy” taxallusi bilan she‘rlar ijod qilgani va aynan Komron mirzoning bir necha g‘azaliga tatabbu’ qilganini eslab, ularning matnini keltiradi [Nisoriy, 1993: 45]. Ushbu dalilning

o‘ziy o‘sha davrda Komron mirzo she‘rlari Movarounnahr, xususan Buxoro saroyida mashhur ekanligi dalolat qiladi.

Faxriy Hiraviy esa tazkirasini o‘z nomi bilan ijodkor sultonlarga bag‘ishlagan va unda 36 nafar Temuriy mirzoning shoirligidan so‘z yuritadi. Albatta, avvalo, uning hirotlik bo‘lish bilan birga muallif ushbu asarini 1551-1555 yillarda yozganini diqqatga olmoq kerak. Shuning uchun, Navoiy tilga olmagan bir qancha temuriyzodalarni ham yodga keltiradi. Jumladan, Muhammad Mo‘min mirzo, Sulton Mahmud mirzo, Xon mirzo, Bobur mirzo, Nosir mirzo, Humoyun mirzo, Komron mirzo kabi. Albatta, Bobur podshohning ijodi va uning o‘g‘illari haqida ayonki Navoiy bilmagan hamda ular keyinroq yashashgan. Hamda ularning aksari Faxriy bilan zamondosh.

Ma‘lumki, nomlari keltirilgan mirzolardan Mo‘min mirzo g‘oyat iste‘dodli va ma‘rifatli shahzoda bo‘lib, uning ayrim she‘rlari, xususan Abdurahmon Jomiy g‘azaliga mahorat bilan bog‘lagan muxammasini ayrim manbalar va Faxriy ham keltiradi. U Mo‘min mirzoning shaxsiyati va ijodiga juda yaxshi ta‘rif beradi. Jumladan, aytadiki: *“Muhammad Mo‘min mirzo Badi‘uzzamon mirzoning o‘g‘li edi. Va (Sulton) Husayn mirzoning avlodlarining otasi bilan bu barcha muxolifliklari uning nohaq xuni vositasi sababli bo‘ldi... Va Muhammad Mo‘min mirzo husnu jamolda Yusufi soniy edi. Va latif tab‘i bor edi va nazmi bag‘oyat yaxshi edi...”* [Hiraviy, 2014: 65].

Ushbu ma‘lumotlar bilan birga Faxriy Hiraviy Mo‘min mirzoni nohaq qatl etgan Sulton Husaynga Mavlono Gulxaniy atagan qit‘ani eslatadi. So‘ngra, Mo‘min mirzoning amakisi Muzaffar mirzo bilan jangda mag‘lub bo‘lgach Mo‘minning o‘zi aytgan matla‘ni keltiradi [Hiraviy, 2014: 65]:

*Manam k-az zarbi tig‘am beshaxoli g‘azanfar shud,
Falak yori nakard, ey do‘ston, dushman Muzaffar shud.*

(Qilich zarbidan to‘qaydagi sherni qochirgan men edim, Taqdir yordam bermadi, do‘stlar, dushman Muzaffar bo‘ldi.)

Yoxud, Mavlono Jomiy g‘azaliga u tomonidan bog‘langan taxmis mashhurligi va mazmundorligi tazkirada alohida ta‘kidlangan. Mana o‘sha muxammasning dastlabki bandi:

*Mahiro ki oyati xo‘bist dar shoni ruxash nozil,
Dil az man burdu shud yakboragi az holi man g‘ofil,
Namibinam dilashro jonibi ahli vafo moyil,
Musulmonon, che sozam chora bo on sho‘xi sangi dil?
Ki ham kom az labash sa‘bastu ham sabr az ruxash mushkil.*

(Bir mohsiymoning yuzi sha‘niga yaxshi oyat nozil bo‘ldi,
Qalbimni olib ketdi va yana bir bor mening holimdan g‘ofil bo‘ldi,
Dilini vafo ahli tarafga moyilligini ko‘rmasam,
Musulmonlar, ul bag‘ri tosh sho‘xga qanday chora qilayin
Ki, labidan kom olish qiyinu ham yuzi tufayli sabr qilish mushkil.)

Haqiqatan ham mazkur misralardan Mo‘min mirzoning g‘oyatda iste‘dodli ijodkor bo‘lib yetishayotgan mirzolardan biri bo‘lgani ko‘rinib turibdi. Faxriy Hiraviy ham albatta ishonchli manbalar vositasida bu ma‘lumotlarni bergan.

Biroq, shunday iste‘dod egasi Mo‘min mirzoga aynan Alisher Navoiyning o‘z tazkirasida bayon bermaganligi esa qiziqdir. Fikrimizcha, bunga sabab, asar yozilgach

albatta uni Sulton Husayn Boyqaroga taqdim etilmog'idir. Chunki, ushbu asar yuzasidan muallif 1498 yilda ikkinchi tahrirni qilgan. Bu orada esa Mo'min mirzo vafot etgan edi (1497 y.). Ravshanki, bu salohiyatli va umidbaxsh shahzodaning she'r yozishini Navoiy mutlaqo bilgan. Hattoki, manbalarga ko'ra u ko'p bora Navoiyning xos suhbatiga sazovor ham bo'lgan. Biroq, uning o'z bobosi ya'ni Sulton Husayn mirzo tomonidan ichkilik ta'sirida "bilib-bilmay" qatlig'a hukm berilib yuborilishi va uning oqibatidagi fojealar dog'i hali-hanuz ketmagan edi. Navoiy xuddi shu jihatlarni ko'zda tutgan holda Mo'min mirzodek iste'dodli yosh shoirni o'z tazkirasiga kiritmaslikka "majbur bo'ladi".

Yoki, yana Sulton Mahmud mirzo (Abusaid mirzoning o'g'li, 1453-1495 y.y.) haqida ham Alisher Navoiy o'z tazkirasida eslamaydi. Vaholanki, u Samarqandda bir necha yil hukmdorlik qilgani, she'rlar ijod qilib, ulardan devon tartib bergani ma'lum. Bu haqda Bobur ham "Vaqoye"da eslaydi [Bobur, 2002: 48]. Faxriy ham o'z tazkirasida bu temuriyzodani yaxshi keltiradi va she'rlarini maqtaydi [Hiraviy, 2014: 55].

Ammo Bobur o'z amakisi bo'lgan bu ijodkor Temuriy mirzoning she'rlarini tanqid qiladi: "*Tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqandin aytmag'an yaxshiroqdur*" [Bobur, 2002: 48].

Nazarimizda, Alisher Navoiy ham aynan shu – Bobur ko'zda tutgan jihatlarni bilgan va shuning uchun o'z asariga Sulton Mahmud mirzoni kiritmay qo'yaqolgan.

Sulton Husaynning yana bir o'g'li Shoh G'arib mirzo haqida esa deyarli barcha mualliflar birvarakayiga faqat ijobiy jihatlarni ko'rsatganlar. Aslida, Shoh G'arib mirzo (1470-1496) jismonan nosog'lom kishi bo'lgan. Lekin uning bu jihatini Navoiy va Faxriy tilga olmaydi. Bobur esa aytadi: "*Shoh G'arib mirzo... bukri edi. Agarchi hay'ati yomon erdi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. G'aribiy taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she'r aytur edi...*" [Bobur, 2002: 129].

Bu o'rinda, Bobur o'ziga xos ochiqlik bilan Shoh G'aribning jismoniy qusurini aytayapti, lekin uning ijodiy shaxsiyatiga hamda insoniyligiga katta baho bermoqda. Har uch muallif ham uning devoni ma'qul ekanini ta'kidlashadi. Ya'ni, G'aribiy shoir o'laroq e'tirofqa sazovor temuriyzoda.

Yana mualliflarning maqtovda fikrlari bir joydan chiqqan mirzo bu Boysung'ur edi (1397-1433 y.y.). Uning yaxshi ishlari, san'at va adabiyotga homiyliigi, xattotlik ilmi va boshqa jihatlarini barcha mualliflar alqagan. Masalan, Navoiy uni "*xushtab', saxiy, hunarparvar podshoh... xattot, naqqosh, sozanda, go'yandadin benazir...*" desa [Navoiy, 1997: 166], Faxriy Hiraviy ham aynan shu sifatlarni keltiradi va Bobo Savdoyi bilan bog'liq voqeani qo'shimcha qiladi [Hiraviy 2014: 46-47].

Ko'p yodga olingan Bobur mirzoning o'zi haqida Muhammad Haydar mirzo yozadi: "*... Hutba va yorliqlarda uni "Zahiriddin Muhammad Bobur" deb aytishdi va yozishdi. Ammo u ko'proq Bobur podshoh nomi bilan mashhurdir... U turli go'zal fazilatlar, maqtovga loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va*

muruvvatpeshaligi ustun kelardi. Turkiy she'riyatda Mir Alisherdan keyin hech kim uningchalik ko'p yozmagan. U turkiyda ajoyib totli devon tartib bergan..." [Haydar, 2010: 250].

Nisoriy tazkirasida shunday keltiradi: *"Bobur podshohning fazilatlari bisyor va kamolotlari beshumordir. Aruz bo'yicha yozgan risolasi bir dengizdurkim, ichi to'la javohiru durdona, fiqh masalalarini dag'i bir risolada mubayyan qilgankim, yozg'uvchisi donishmandligidin bir nishona. Turkiy va forsiyda yaxshi she'rlari bor..."* [Nisoriy, 1993: 53].

Faxriy esa shunday yozadi: *"Umarshayx mirzo farzandi edi va Amir Temur Sohibqironning majid avlodi sultonlaridandir. Undan keyin fahmu farosat va shamshir zarbida Sulton Husayn mirzoga teng podshoh yo'q edi... Va musiqa ilmida benazir edi. Va turkiy va forsiy ash'orda va aruz va qofiyada yuksak mahorati bor edi..."* [Hiraviy, 2014: 65].

Demakki, mana shunday o'rinlarda turli ijodkorlarning shaxsiyatiga munaqqidlarning turlicha munosabatlarini ham ko'rish mumkin. Albatta, har bir muallif o'z mavqei darajasi va tafakkur doirasidan kelib chiqib baho beradi. Masalan, Navoiy, Davlatshoh va Bobur Temuriylarni ichdan yaxshi bilishgan. O'zlari yozayotgan mirzolar bilan ko'rishgan, muloqotda bo'lgan, insoniy sifatlarini ham sinovdan o'tkazishgan. Biroq, ularning jamiyatdagi mavqei vasf etilayotgan mirzolariga turlicha munosabatda bo'lishni ham taqozo qiladi.

Aytaylik, Navoiy Sulton Husaynga har qancha yaqin bo'lib, arbob sifatidagi o'rni yuqori bo'lsa ham ayrim masalalarda mirzolar haqida jim bo'lishni yoki bor narsani ham e'tirof etmaslikni afzal biladi.

Davlatshohning esa mansabi ham, mavqei ham Navoiydan ancha past edi. Shuning uchun u deyarli tanqidiy mulohazani tilga olmaydi. Faqat, Sulton Xalilning xazinani sarf qilishdagi tiyiqsizligi kabi o'rinlarni hikoyatlar yordamida ishoralarda berib ketadi.

Zahiriddin Bobur esa o'zi ham temuriyzoda va hukmdor. Asar yozishda, ayniqsa kishilar yoki ijodkorlarga baho berishda faqat o'z bilimi, tajribasi va dunyoqarashidan kelib chiqibgina baho beradi. O'zgalar fikri bilan bo'lishish yoki kimgadir qaramlik tuyg'ulari undan butkul begona. Shuning uchun u uslubda ham, bayonda ham mutlaq erkin yo'l tutadi.

Shu bilan birga, ta'kidlangan mualliflardan Navoiy va Bobur Temuriy ijodkorlarning turkiy tilda yozib-yozmasligiga alohida e'tiborni qarataishgan. Aytish zarurki, bu jihat ular uchun juda muhim faktor edi.

Alisher Navoiy mazkur tazkirasida 459 ta shoir haqida ma'lumot bergan bo'lsa, ulardan atigi 41 nafari zullisonayn (ikki tilda yozuvchi) ijodkorlar bo'lib, ularning 12 tasi Temuriy mirzolaridir. (Ta'kidlash kerakki, bu sanoq nomlari keltirilgan 22 nafar mirzodan 12 tasini, ya'ni yarmidan ortig'i 60% ini tashkil qiladi.) Misol uchun, Navoiy Shohrux mirzodan keyinoq Abubakr va Sulton Iskandar mirzolarining ijodkorligini baholayotib, ularning tuyuqlaridan namuna keltiradi va *"turkonaroq"* deya ta'riflaydi. Boshqa mirzolarining ham turkiy tilda ijod qilganiga alohida urg'u bergani holda, samimiy izhorini bayon qilib ketadi. Bobur ham *"Vaqoye"* sahifalaridagi Temuriy

qarindoshlarining turkiy tilga rag‘bat bilan yondashganini alohida yozib o‘tadi (Shoh G‘arib, Sulton Mas‘ud kabi).

Bundan tashqari, Navoiy “Muhokamat-ul-lug‘atayn” asarida o‘zining til siyoatini aniq va ravshan bayon etgan. Bu borada amalga oshirgan zahmatli ishlarini ham alohida ta’kidlagan. U kuyinib shunday ta’kidlaydi: “...*bu xalq orasidan paydo bo‘lgan tab’ ahli salohiyat va tab’larini o‘zga til bilan zohir qilmasalar erdi va agar ikkala til birla aytur qobiliyatlari bo‘lsa, o‘z tillari bila ko‘prak aytsalar erdi...*” [Navoiy, 2000: 23].

Xulosa / Sonuq

Temuriylar davri va xususan Temuriy mirzolarining adabiy shaxsiyatini o‘rganishda yuqoridagi kabi kabi manbalarning o‘rni beqiyosdir. Oradan uch asr o‘tib vengriyalik olim H.Vamberi ta’kidlagan edi: “*Mir Alisher... o‘zining turk tilidagi bitmas-tuganmas asarlari bilan, Eron adiblarining kamsitish va kulishlariga qarshi turk millati vakillarini chin qalbidan mudofaa etish bilan barhayotlligida ham, vafotidan so‘ng ham vatandoshlarining buyuk hurmatiga sazovor bo‘ldi*” [Vamberi, 2019: 2, 33-34].

Aytish mumkinki, o‘z tili turkiy bilan ko‘prak aytib o‘zgalarga namuna bo‘lish va bu borada ko‘p yutuqlarga erishish Navoiy davrida ro‘yobga chiqqan edi. Boburning o‘zi ham davlatida bunga amal qildi. Aslan salohiyatli Temuriy mirzolarining ko‘p qismi Navoiy o‘g‘itlariga amal qilishar, turkiy tilga rag‘bat ko‘rsatishar, davlat miqyosida ish yuritishda turkiyga katta e‘tibor berishar, ularga taqdim etilayotgan asarlarning aksari ham turkiy tilda edi (masalan, Mirzo Ulug‘bekka bag‘ishlangan Sakkokiy qasidalari va Shayx Ahmad Taroziyning “Funun-ul-balog‘a” asari).

ADABIYOTLAR / KAYNAKLAR

ABDUG‘AFUROV, Abdurashid (2000). Temuriylar va o‘zbek adabiyoti ravnaqi, *Adabiyot ko‘zgusi* 6, 39-49, Toshkent.

AHMEDOV, Bo‘riboy (1985). *Navoiy zamondoshlari xotirasida*, Toshkent, Adabiyot va san‘at nashriyoti.

AKA, İsmail (1994). *Mirza Şahruh ve Zamani (1405-1447)*, Ankara, TTK Yay.

BOBUR, Zahiriddin Muhammad (2002). *Boburnoma (Vaqoye)*, Nashrga tayyorlovchi: S.Hasanov. Toshkent, ShARQ.

FİTRAT, Abdurauf (2000). *Tanlangan asarlar*, 2, Nashrga tayyorlovchi: H.Boltaboyev. Toshkent. Ma’naviyat.

G‘ANIYEVA, Suyima (2001). Alisher Navoiy va ijodkor temuriy shahzodalar. *Navoiyning ijod olami, Fan*, 66-84, Toshkent.

HAYDAR, Muhammad mirzo (2010). *Tarihi-Rashidiy*, Tarjimonlar: V.Rahmonov va Ya. Egamova. Toshkent. ShARQ.

HAYITMETOV, Abduqodir (1996). *Temuriylar davri o'zbek adabiyoti*, Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti.

HIRAVIY, Faxriy (2014). *Ravzat-us-salotin*, Tarjimon: J.Jo'rayev. Toshkent. Mumtoz so'z.

KARTAL, Ahmet (2020). Baykara meclisinden yansımalar. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 24, 285-349, İstanbul.

NAVOIY, Alisher (1997). *Majolis-un-nafois*, Mukammal asarlar to'plami, 13. Toshkent, Fan.

NAVOIY, Alisher (2000). *Muhokamat-ul-lug'atayn*, Mukammal asarlar to'plami, 16. Toshkent, Toshkent.

NISORIY, Hasanho'ja (1993). *Muzakkir-ul-ahbob*, Tarjimon: I.Bekjonov. Toshkent, Meros.

SAMARQANDIY, Davlatshoh (1981). *Tazkirat-ush-shuaro*, Tarjimon: B.Ahmedov. Toshkent, Adabiyot va san'at.

SULAYMON, Hamid (1969). *The problems of studying artistic manuscripts and the art of calligraphy of the age of Timurides*, Tashkent.

ŞAHBAZ, Mevhibe (2018). Timulularda Şehzade Eğitimi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1), 313-328.

VAMBERI, Herman (2019). *Buhoro yohud Movarounnahr tarihi*, 1-kitob, Tarjimon: S.Ahmad. Toshkent, Info capital group.

VAMBERI, Herman (2019). *Buhoro yohud Movarounnahr tarihi*, 2-kitob, Tarjimon: S.Ahmad. Toshkent, Info capital group.

VOSIFIY, Zayniddin (1979). *Badoe'-ul-vaqoe'*, Tarjimon: N.Norqulov. Toshkent, Adabiyot va san'at nashriyoti.